

РОМАНТИЗМ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПРОБУДЖЕННЯ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ФІНЛЯНДСЬКОМУ І НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Д. В. Ковальов

аспірант кафедри історії та політичної теорії,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
Тел. +380-50-914-17-76; e-mail: kdv_svboda@ukr.net

The research is devoted to the origin of the Finns' and Ukrainians' national movements in the early 19th century. The author has determined the influence of the ideas of Romanticism, namely the creative heritage of the classics of German philosophy, on the worldview as well as cultural and scientific activities of the Finnish and Ukrainian national movements' representatives. The author has also analyzed some comparative studies of the first societies among the students of Finland and Naddniprovyanshchyna – the romantics from Åbo and Kharkiv, who laid a solid foundation for their peoples' nation.

Keywords: Romanticism, Royal Academy of Åbo, Kharkiv University, national revival, revivalists.

Стаття присвячена зародженню національних рухів фінів і українців на початку ХІХ ст. Визначено вплив ідей Романтизму, а саме творчої спадщини класиків німецької філософії, на світогляд і культурно-наукову діяльність представників фінського та українського національних рухів. Здійснено порівняльний аналіз перших товариств серед студентства Фінляндії та Наддніпрянищини – Обуських і Харківських романтиків, які заклали міцний фундамент для націєтворення своїх народів.

Ключові слова: Романтизм, Обуська академія, Харківський університет, національне пробудження, будителі.

Національне пробудження народів Європи розпочалося на початку XIX ст. Безпосереднім чинником до цього процесу стали Французька революція і військові походи Наполеона I Бонапарта. Організатори тих подій здебільшого ідейно спиралися на теоретичну основу, залишену діячами доби Просвітництва. Розбурхана від Лондона до Санкт-Петербурга європейська спільнота, яка певний час позитивно оцінювала спадщину французьких філософів із їхнім *ratio*, згодом почала переглядати своє ставлення. А проте, як скоро на конгресі у Відні (1814 – 1815) підбили підсумки Наполеонівських війн, так і на противагу Просвітництву змогла народитися нова ідейна течія – Романтизм. Вона ознаменувала добу культурницького відродження і націоналізму, діячі якої у різних країнах й серед різних народів вже взяли на озброєння *voluntas*. Як вказував класик німецької філософії Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель, це був своєрідний виклик “духу епохи” (нім. *Zeitgeist*), так би мовити “дух нації” (нім. *Nationalgeist*), що легковажив “духом світу і часу” (нім. *Welt- und Zeitgeist*), а відтак реалізовував власні примхи (тобто бажання конкретної національної спільноти бути суб’єктом, а не об’єктом) через діяння її найкращих представників – героїв і геніїв, котрі творять історію тут і зараз [11: 13 – 14]. Еліти поневолених тогочасними абсолютистськими монархіями народів (угорців, поляків, болгар, українців, фінів тощо) нарешті отримали змогу обґрунтувати своє право на самостійне існування. Приклад європейським, як “історичним”, так і “неісторичним”, націям подавали американці, котрі нещодавно здобули державність від Британської імперії. Це був час їхнього своєрідного конституювання, коли народ (лат. *Ethnos, populus*) ставав нацією (лат. *Natio*). Знаменно, що нові віяння не оминули й Російську імперію, до складу якої тоді входили Фінляндія (від 1809 р. у статусі автономного Великого князівства, далі – ВКФ) і Наддніпрянська Україна.

Актуальність досліджуваної теми зумовлена розширенням і доповненням відомих на сьогодні нечисленних у вітчизняній історії даних про початки фінського національного руху та їх зіставлення з подібними українським у 1810 – 1830-х рр. Мета полягає у з'ясуванні специфіки, спільних і відмінних рис означеного процесу. Оскільки пробудження національних спільнот (фінів у ВКФ, українців на теренах Наддніпрянщини) справді знаменувало винятковий феномен епохи, який, поперше, відбувався під впливом європейських чинників, а по-друге, всупереч тиску російського царату. Відтак завданнями статті є: 1) проаналізувати трансформацію суспільної думки у вказаних регіонів Російської імперії на тлі заміщення там Романтизмом ідей Просвітництва; 2) дослідити діяльність гуртків перших так званих “національних будителів”, яка проявилася перш за все у культурно-ідеологічній і науковій сферах; 3) визначити їхню роль на подальший процес націєтворення фінів і українців. На сьогодні означена проблематика нарізно була вивчена низкою фахових науковців. Так, процес становлення фінського національного руху (спершу – феннофільство, згодом – фенноманство) ґрунтовно досліджена істориками Р. Гедвалем [10], П. Канністо [13], Ю. Кроном [15], Г. Легмусто [16] й Л. Соммером [18]. Своєю чергою, велику увагу початковому періоду формування національної свідомості серед українців Наддніпрянщини на сторінках своїх праць приділили Д. Багалій [1], А. Бolečух [2], В. Сарбей [6], Д. Чижевський [7; 8] і А. Шамрай [9].

Головним чинником пробудження так званих “модерних націй” (англ. *Modern nations' revival*) була мова [12: 12]. Власне рідна мова переважної більшості пригнобленого населення: у нашому випадку фінська для мешканців ВКФ і українська – для Наддніпрянщини. Традиційним осердям живої (народної) мови лишалося селянство, котре також зберігало споконвіку усталену культуру і звичаї. Як наголошує Е. Сепір, мова тісно пов'язана з національною психологією, бо мислення, світогляд і поведінка людей залежать від прийнятих форм слововживання, а отже –

від природи та характеру мови, якою вони висловлюють свої думки та почуття [17: 10]. Подібної думки був і М. Грушевський. Він сприймав “творення українцями самих себе” з точки зору зближення освіченої (провідної) верстви до свого пригнобленого народом, котрий постає носієм національного світогляду. *«Мова вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок між інтелігенцією і народом»*, – писав історик у переддень Першої світової війни [4: 321]. Звідси й особливості вітчизняної літератури упродовж всього XIX ст. Це, передусім, народна тематика творчості, реалізм, відносний демократизм, звернення до минувшини через героїзацію представника простого народу – козака, гайдамаки, опришка, а іноді чумака і хлібороба. Своєю чергою І. Лисяк-Рудницький наголошував, що *«туга за безповоротно втраченим славним козацьким минулим стала поштовхом до розгортання жвавого руху на полі історично-антикварного дилетантизму»* [5: 173].

Між тим, шлях до обґрунтування національної самодостатності вказував саме Романтизм, в ідеях якого представники освічених верств вбачали духовно-смысловий вектор не багато не мало – аж на найближчі 100 років [3: 20 – 21]! Почалося звернення до коріння, історичної тяглости та подальшої маніфестації певного (головно – пригнобленого) народу як окремого етнокультурного утворення, якому панівний режим (російське самодержавство), заперечував у праві на особність і самобутність. Виник інтерес до народної мови й традицій, які тогочасна еліта зневажала за простоту, неестетичність та прямолінійність. Нація (як термін) ставала політичним феноменом, що нею послуговувалися послідовники нової течії – націоналізму. Для них ідеал – це національна держава як форми існування усталеної традиції, що сполучає минувшину, сьогодення і майбуття, а особистість (національна одиниця) не розчиняється в загальній волі, але реалізує свою індивідуальну унікальність в загальному дусі.

Відтак культурницька діяльність була головною зброєю перших “національних будителів” задовго до того, як їхні

спадкоємці оформили власну політичну програму для "модерних націй", окрему від імперського нарративу панівного режиму [6: 47; 15: 159 – 160].

Найвідданіших своїх adeptів Романтизм знайшов серед молоді. На території автономного ВКФ це були як студенти, так і представники викладацького складу Королівської академії у місті Обу (швед. *Kungliga Akademien i Åbo*) [16: 13]. Упродовж 1810-1820-х рр. вони здійснювали ретельні переклади творів класиків німецької філософії (вже згаданого Г.-В.-Ф. Гегеля, Йоганна-Готліба Фіхте і Йоганна-Готфрід Гердера). Спершу шведською, згодом фінською мовами, до всього ще й оздоблюючи їх власними розлогими коментарями. Національно зорієнтовано освічено верства, відповідно до вимог часу, потребували згуртування у лавах таємного політичного товариства, де можна було б вільно дискутувати на різні теми.

Таким став гурток "Aura" (фін. "Aura"-seura), утворений 1815 р. студентами Обуської академії: Адольфом-Іваром Арвідссоном, Рейнгольдом фон Бекером, Ериком-Густафом Ерстрьом, Юганом-Габріелем Лінсенем, Юганом-Якобом Тенгстрьомом і Акселем-Габріелем Шьострьом [13: 125 – 126]. Усі вони були представниками шведськомовної аристократії (але не етнічними шведами). За час свого студентського побуту кожен із них, окремо один від одного, захопився фінським фольклором, що й спонукало до подальшої співпраці всередині єдиної організації, назване через однойменну річку, на берегах якої стоїть місто Обу (нині Турку). Членство гуртка "Aura" прагнуло пробудити свідомість приспаного, на їхню думку, простого народу (лат. *Finni misera plebs*), тому свою увагу звертали власне на чисельне селянство ВКФ [20: 35]. Крім того, вони першими, хто заявив про виокремлення Фінляндії за мовним принципом – рівночасно від Шведського королівства та Російської імперії, – а відтак і про можливість побудови на її терені власного державного утворення, спертого на наявний автономний статус, який передбачалося розвинути надалі завдяки ідеям романтичного націоналізму. Своїми духовними

покровителями вони вважали Фрідріха-Вільгельма-Йозефа фон Шеллінга, Й.-Г. Фіхте і Г.-В.-Ф. Гегеля. Ймовірно через це низка дослідників визначила цей перехідний від феннофільства до фенноманства напрям як “Обуський Романтизм” або “Туркуський Романтизм” (швед. *Åboromantiken*, фін. *Turun romantiikka*) [10: 134 – 135; 13: 128-129; 15: 182].

Негласним лідером гуртка “Aura” був А.-І. Арвідссон, який оголосив хибним попередньо обраний за часів Просвітництва ідеальний зміст цивілізації. Однак всупереч цьому, на шпальтах створеного іншими учасниками товариства однойменного альманаху “Aura-kalenteri” (виходив друком у 1817 – 1818 рр.), пропагувалась фінська патріархальність й абсолютизація суб’єктивного початку, зверненого до світу вічних духовних цінностей, виразником яких мала стати народна фінська мова і самобутня культура фінського народу [10: 135 – 136; 14: 245 – 246]. Головною своєю метою вони проголосили навернення етнічних шведів, підданих ВКФ, до фінської національної ідеї. Крім того, члени гуртка “Aura” виступали з критикою естетики класицизму, а у своїх статтях доволі емоційно ідеалізували моральні цінності, закладені християнством, актуалізували потребу народної єдності заради побудови цілісного фінляндського суспільства, а тему вірності Батьківщині, навіть перед лицем смерті, вважали злободенною. На противагу революційному французькому гаслу феннофіли з товариства “Aura” запропонували власне: “Дім, Віра, Батьківщина” (фін. *Koti, Uskonto, Isänmaa*; швед. *Hem, Tro, Fädernesland*), у сенс якого вкладали основні людські цінності [14: 247 – 248; 18: 277 – 278]. По-перше, Дім для них – місце, де народилася людина і завжди присутні найближчі родичі (батьки та діти), захищаючи яких, ладна пожертвувати власним життям. По-друге, Віра – головню панівна у ВКФ євангельсько-лютеранська течія християнства, дотримання догм якої наближають людину до “Божого образу і подоби”. А по-третє, Вітчизна – тобто Фінляндія, – оспівана у народних піснях і легендах, яка потребувала розквіту власного народу рідною йому мовою, що

опинився у новій, сприятливій дійсності з отриманням на добровільній основі від царя з династії Романових автономії, а відтак – власного самоврядного і судочинного статусу.

Успішною протидією згубним явищам минулої доби (тобто – Просвітництва) з метою уникнення можливих суспільних потрясінь у майбутньому, племінник тогочасного архієпископа Обу і член гуртка “Aura” Ю. – Я. Тенгстрьом вважав звернення до народу через перейняття любові до фінської культурної спадщини [15: 190]. Така увага до фольклору, а тим паче історії, на його думку, повинна була сприяти поживленню національного руху серед селянства, яке ще не прилучилося до фінської ідеї. Наступницею альманаху “Aura-kalenteri” стала тижнева газета “Mnemosyne” (виходила друком у 1819-1823 рр.) [19: 25]. Її перший номер був повністю присвячений мовно-культурній особності фінського народу, який слід було пробудити словом. Невдовзі на її шпальтах поет і мовознавець Ю.-Г. Лінсен у своїй статті “Про фінську національність” (швед. “Om Finsk Nationalitet”) висловив думку, що фінськомовна більшість ВКФ має власну національність [13: 151]. Підґрунтям цього він вважав народні традиції, звичаєве право, а головне – живу мову спілкування переважної більшості населення.

Тижневик “Mnemosyne” провадив тогочасну публічну дискусію з приводу унікального становища усіх фінляндців у складі Російської імперії. Прилучення своєї Вітчизни до нової метрополії – держави Романових – “Обуські романтики” попервах розглядали не інакше як позитивне явище, з котрого можна було користати задля формування національно свідомої спільноти. І це зрозуміло, адже самодержавна влада імператора Олександра I під час і одразу після Наполеонівських війн поставилася досить прихильно до фінської національної справи. Маючи запевнення представників місцевої еліти, царські урядовці гадали, що через потурання мовно-культурному відродженню фінів сама Фінляндія остаточно розірве стосунки зі Швецією – не лише культурно, але й політично [14: 100].

Однак вже на початку 1820-х рр. стало зрозуміло, що колишній толерантності зі сторони монарха до особистості ВКФ, настає кінець. Відтак “*Mnemosyne*” перетворюється на суспільно-політичний часопис, гострий тон дискусії в якому задавав А.-І. Арвідссон [15: 186 – 187]. Він публікував ґрунтовні наукові розвідки з історії фінів як нації, підкріплюючи свої тези тогочасними дослідженнями, а саме напрацюваннями Й.-Г. Гердера та Й.-Г. Фіхте. Як палкий патріот Фінляндії А.-І. Арвідссон переймався долею своєї Вітчизни та всього її народу. Тогочасну еліту ВКФ він закликав відмовитися від лояльності до російського самодержавства, що, на його думку, через бажання мати більше унікальних прав і привілеїв могла завести фінську національну справу на хибний шлях [13: 134]. Ймовірно, що саме радикальні висловлювання у дописах А.-І. Арвідссона на шпальтах “*Mnemosyne*” привели до закриття часопису. Восени 1823 р. фінляндський генерал-губернатор Арсеній Закревський, котрий мав репутацію людини з “залізною дисципліною”, санкціонував перевірку діяльності гуртка і їхнього друкованого органу, що було закрито до кінця року через “надмірне вільнодумство” [19: 32; 20: 191]. Наступного року феннофільське товариство “Аша” припинило свою діяльність, а розпочату його членами справу вже на початку 1830-х рр. продовжать перші фенномани: Юган-Людвіг Рунеберг, Еліас Льоннрот і Юган-Вілгельм Снельман.

Подібна ситуація спостерігалась і на теренах Наддніпрянської України. Доволі показовим є той факт, що у Харківському університеті наприкінці 1820-х – на початку 1830-х рр. діяв літературно-етнографічний гурток, в якому, також набули популярності ідеї Романтизму. Причиною тому є викладацька діяльність учня й однодумця Й.-Г. Фіхте – Йоганн-Баптіста Шада, – а також випускника Імператорського Дерптського Університету Михайла Луніна, знавця античності Альфонса Валицького і письменника Петра Гулака-Артемовського [2: 318 – 319; 7: 81; 8: 387]. Щоправда, у цілому атмосфера Харківського університету була доволі

різноплановою і не зосереджувалася лише на студіюванні праць передвісників романтичного націоналізму. Хоча найбільше студентство, яке переважно було етнічно українським (вихідцями з Київської, Чернігівської, Полтавської та Слобожанської губерній), цікавила класична німецька філософія власне в тих аспектах, де йшлося про розвиток національної самобутності. Відтак вже на початку 1830-х рр. тут постає центр українофільства, ініціатором якого справедливо вважають Ізмаїла Срезневського (1812 – 1880) [6: 52; 9: 21]. До слова, він був палким прихильником окремішності чеського народу. Йому ж належить спроба нав'язати двосторонні (українсько-чеські) відносини між харківськими романтиками та празькими ідеалістами. А відтак серед освіченого українства набуває популярності власне бачення ідеї панславізму з наголосом на єдності пригноблених слов'янських народів.

Учасники харківського студентського гуртка жваво обговорювали праці Й.-Г. Гердера, котрий присвятив особливу увагу “слов'янському питанню”. Слова цього класика німецької філософії, провісника Романтизму, про “блискуче майбутнє слов'янського племені” не сходили з вуст І. Срезневського і його однодумців – Лева Боровиковського (1806 – 1889), Амвросія Метлинського (1814-1870), Миколи Костомарова (1817 – 1885) та інших [8: 394-395]. Саме через своєрідну любов до слов'янства у харківських романтиків народжується власне любов і до українства. Вони висловлювали її у захоплені народними традиціями, звичаями, фольклором, надаючи особливого звучання у статтях на сторінках у створеному в 1831 р. при Харківському університеті “Українському альманасі” [2: 320; 9: 32]. Нагальну потребу у друкованому слові рідною мовою, тим паче коли загострилась царська реакція під гаслом “самодержавство, православ'я, народність”, відчували всі, хто належав до освіченого українства. Щоправда, за змістом часопису слідкував відповідний цензор, приставлений попечительською радою вишу.

Так, у своєму "листі в редакцію" з приводу "Українського альманаху" онук прилуцького сотника і лексикограф Павло Білецький-Носенко писав: «*Сей журнал досягне успіху, якщо декілька сторінок його ся присвятить для задоволення мільйонів жителів плодючої України (малоросійською мовою) від гір Карпатських до тихого Дону. <...> Чехи ж мають бо свою потужну літературу. Наша мова не менш до цього здатна!*» [1: 773 – 774]. Підсумок діяльності гуртка харківських романтиків знаменує поява плеяди видатних українських правників, журналістів і науковців (істориків, етнографів, мовознавців), які ставали на шлях національного відродження, покликаного до життя ще славетним полтавцем Іваном Котляревським. Слід також наголосити, що їхній інтелектуальний рівень упродовж усього навчання був доволі високим. І це не дивно, оскільки Харківський університет став мистецьким й освітньо-культурним осердям Наддніпрянщини тієї доби, як, скажімо, Обуська академія для ВКФ, Дерптський університет для Естляндії чи Варшавський університет для Королівства Польського.

Головною причиною того, чому ідеї Романтизму раніше оприявнилися на теренах ВКФ, спонукаючи місцеві освічені верстви на пошуки свого "я", полягає у відсутності мовно-культурного (духовного) тиску з боку імперського центру. Спадок тривалого перебування у складі Шведського королівства також давався у знаки, бо зачинателями фінського національного руху були не тільки шведизовані фіни, але й етнічні шведи, зацікавленні у витворенні власної ідентичності вже у межах ВКФ. Індивідуальне звернення представників фінляндської аристократії, натхненних популярними загальноєвропейськими ідеями, до життя і культурної спадщини простолюду сприяло кристалізації національного пробудження у Фінляндії. Підґрунтям став романтичний націоналізм, ідеї якого скеровували учасників гуртка "Aura" йти шляхом справжнього історичного розуміння унікальності своєї національної спільноти та культури. У цілому діяльність

феннофілів була справжньою прелюдією до пробудження фінської національної свідомості. Інтелектуальна хвиля, здійснена "Обуськими романтиками" та головно – А.-І. Арвідссоном, спровокувала небачений інтерес до фінського народу та його особливого державного статусу у складі Російської імперії. У публічному просторі стало модним говорити не тільки про окремішність фінів, як національної спільноти, з власними мовно-культурними традиціями, але й про Фінляндську державу, доконаним фактом якої був самоврядний статус. Звісно, дискусія, поки що, велася шведською мовою. Оскільки у своєму широкому загалі освічені верстви ВКФ ще не усвідомили важливості перейматися долею фінської мови, якою говорила переважна більшість населення і, якою цікавилися поодинокі ентузіасти.

У випадку з Наддніпрянською Україною спостерігається протилежна ситуація. Адже від часів Петра I та Катерини II на українських землях відбуваються постове згортання будь-якої автономії, мовно-культурної осібності місцевого населення шляхом змосковщення через освіту і Церкву. Діячі українства з-поміж нащадків козацької старшини (як от Микола Гоголь і Петро Кочубей) у прагненні зберегти власні привілеї, а не осібність свого народу, вірнопіддано служили царату. На відміну від фінів, український народ не мав сприятливих передумов і умов для швидкого розвитку: багата літературна й культурна традиція рідною мовою жорстко цензурувалася владою Російської імперії упродовж всього XIX ст. Спроба "Харківських романтиків" переломити ситуацію шляхом видання першого українськомовного часопису хоч і не принесла моментальних успіхів, а проте заклала своєрідне підґрунтя для подальшої плідної діяльності таких "національних будителів" як Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і їм подібних. Відтак естафету в українському русі невдовзі перейняло нове покоління романтиків – членство Кирило-Мефодіївського братства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалей Д.Н., Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2-х томах / Д.Н. Багалей. – Х.: «Паровая Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья», 1904. – Т.2. (с 1815 по 1835 год). – 1204 с.
2. Болебрух А.Г., Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI-XIX ст.) / А.Г. Болебрух. – Дн.: «Ліра ЛТД», 2008. – 452 с.
3. Грицак Я.Й., Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття / Я.Й. Грицак. – К.: «Генеза», 1996. – 360 с.
4. Грушевский М.С., Украинский народ в его прошлом и настоящем: в 2-х томах / М.С. Грушевский: под ред. Ф.К. Волкова. – СПб.: «Общественная Польза», – 1914. – Т. 1. – 360 с.
5. Лисяк-Рудницький І.П., Історичні есе: у 2-х томах / І.П. Лисяк-Рудницький. – К.: «Основи», 1994. – Т. 1. – 556 с.
6. Сарбей В.Г., Національне відродження України / В.Г. Сарбей; за заг. ред. В.А. Смоля. – К.: «Альтернативи», 1999. – 336 с.
7. Чижевський Д.І., Філософія на Україні / Д.І. Чижевський. – Прага: «Сіач», 1926. – 202 с.
8. Чижевський Д.І., Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д.І. Чижевський. – Нью-Йорк: «Українська Вільна Академія Наук у США», 1956. – 511 с.
9. Шамрай А.П., Харківська школа романтиків: у 3-х томах / А.П. Шамрай – Х.: «Державне Видавництво України», 1930. – Т.1. – 281 с.
10. Hedvall R., Finlands svenska litteratur / R. Hedvall. – Borgå: «H. Schildt», 1917. – 302 ss.
11. Heitmann M., Zeitgeisterjagd. Auf Safari durch das Dickicht des modernen politischen Denkens / M. Heitmann. – Jena: «TvR Medienverlag», 2015. – 197 ss.
12. Hroch M., Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations / M. Hroch. – New York, 2000 – 220 pp.
13. Kannisto P., Suolatut säkeet: Suomen ja suomalaisten diskursiivinen muotoutuminen 1600-luvulta Topeliukseen / P. Kannisto. – Helsinki: «Suomalaisen Kirjallisuuden Seura», 1997. – 252 ss.
14. Katajisto K., Isänmaamme keisari: Eliitin kansallisen identiteetin murros ja suomalaisen isänmaan rakentuminen autonomian ajan alussa / K. Katajisto. – Helsinki: «Helsingin Yliopistopaino», 2008. – 299 ss.
15. Krohn J., Suomalaisen kirjallisuuden vaiheet / J. Krohn. – Helsinki: «Suomalaisen Kirjallisuuden Seura», 1897. – 480 ss.
16. Lehmusto H., J.V. Snellman ja suomalaisuus: eräitä piirteitä suurmiehestämme / H. Lehmusto. – Jyväskylä: «Gummerus», 1935. – 310 ss.
17. Sapir E., Language: an Introduction to the Study of Speech / E. Sapir. – New York: «Harcourt», 1921. – 183 pp.

18. Sommer L., Mowa ojców potrzebna od zaraz. Fińskie spory o język narodowy w pierwszej połowie XIX wieku / L. Sommer. – Warszawa: WUW, 2009. – 446 str.
19. Tommila P. (toim.), Suomen lehdistön historia 10. Aikakauslehdistön historia: aikakauslehdistön kehityslinjat / toim. P. Tommila. – Kuopio: «Kustannuskiila OY», 1992. – 320 ss.
20. Wassholm J., Svenskt, finskt och ryskt: nationens, språkets och historiens dimensioner hos E. G. Ehrström 1808-1835 / J. Wassholm. – Åbo: «Uniprint», 2008. – 277 ss.

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. В.О. Василенко
Стаття надійшла до редакції 09.06.2020*